

ДІАЛОГІЧНИЙ ХАРАКТЕР ЛІТЕРАТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

*Поетика діалогізму розглядається у статті у філософсько-антропологічному вимірі. У центрі уваги теорія діалогізму Михайла Бахтіна, з ідеями якого вступили у творчий діалог такі вчені другої половини XX століття: Г.-Р. Яус (Німеччина), К. Томсон (Канада), М. Холквіст (США), Н. Бонетська, В'яч. Іванов, А. Грякалов, В. Харитонов (Росія), Є. Чаплєвич (Польща).
Ключові слова: діалог, поетика, література, комунікація, ідентичність, лінгвістика, семіотика, текст.*

Шляхова Н. М. Диалогический характер литературной коммуникации. – Статья.

Поэтика диалогизма рассматривается в статье в философско-антропологическом измерении. В центре внимания – теория диалогизма Михаила Бахтина, с идеями которого вступили в творческий диалог такие ученые второй половины XX столетия: Г.-Р. Яусс (Германия), К. Томсон (Канада), М. Холквист (США), Н. Бонетская, Вяч. Иванов, А. Грякалов, В. Харитонов (Россия), Е. Чаплиевич (Польша).

Ключевые слова: диалог, поэтика, литература, коммуникация, идентичность, лингвистика, семантика, текст.

Shlyahovaya N. M. Dialogic character of literary communication. – Article.

The poetics of dialogism is examined in the article in the philosophical-anthropological dimension. The focus is on M. Bakhtin's theory of dialogism. Scholars of the second half of the twentieth century entered into a creative dialogue with the ideas of this theory – G.-R. Yauss (Germany), C. Thomson (Canada), M. Holquist (USA), N. Bontetskaya, Vyach. Ivanov, A. Gryakalov, V. Kharitonov (Russia), E. Chaplievich (Poland).

Key words: linguistics, communication, dialogue, poetics, semiotics, text, identity.

Дозвольте розпочати розмову про діалогічний характер літературної комунікації з короткої історії щодо появи самої теми доповіді.

8–11 липня 1980 року в Констанському (Німеччина) університеті проходив науковий симпозіум «Діалог про мистецтво».

Вступну доповідь виголосив один із найвидатніших німецьких літературознавців і теоретиків другої половини XX століття Ганс-Роберт Яус (1921–1997).

Висхідний загальний пункт цього симпозіуму, уточнив доповідач, – що таке розуміння та інтерпретація, моделлю яких є розмова між людьми. При цьому у центрі обговорення, наголосив Г.-Р. Яус, – теорія Михайла Бахтіна, чия естетика словесної творчості розвиває діалогічний принцип до поняття істини, до стану свідомості, до функції мови і мовленнєвих жанрів, особливо у літературі: «Йдеться, таким чином, про теорію, яка стала стимулом не одному лише літературознавству, а й також лінгвістиці, семіотиці і представленим тут герменевтичним дисциплінам, – слушною для переосмислення підходів до тексту» [9, с. 182].

Цей виступ на симпозіумі був опублікований під заголовком «До проблеми діалогічного розуміння» у третьому випуску «Бахтинського збірника» у 1997 році.

Одне з-поміж найвідоміших Яусових досліджень – «Досвід естетичного сприйняття і літературна герменевтика» (1977) в українському перекладі Роксолани Свято і Петра Тарашука було опубліковано у видавництві Соломії Павличко «Основи» у 2011 році [8]. Раніше в українському перекладі Юрія Прохаська друкувалися лише фрагменти цієї праці [10].

Новий інтерес теорії літератури та естетики до питання про сприйняття мистецтва – про його комунікативну функцію, що у сучасному світі, як відомо, стала проблематичною, про його сприймання в інших естетичних світах, а також і в інших культурах – знову привернув увагу до літературної комунікації, а отже, і до її діалогічного характеру.

Як творець є водночас ще й реципієнтом, коли починає творити, вважав Г.-Р. Яус, то й інтерпретатор має вступити до гри як читач, коли хоче увійти до діалогізму літературної традиції. «До діалогізму належать не тільки два співрозмовники, – уточнював учений, – а й готовність

упізнати та визнати іншого в його іншості». Це твердження слухне ще більшою мірою, коли інший репрезентований текстом, коли він уже не промовляє до нас безпосередньо [8, с. 172–173].

За Г.-Р. Яусом, літературне розуміння стає діалогічним тільки тоді, коли іншість тексту шукають і визнають на горизонті власних сподівань, коли не припускають наперед найвищого злиття горизонтів, а корегують і розширюють свої сподівання через сприйняття іншого.

Розуміння і визнання діалогічності літературної комунікації зіштовхується у багатьох аспектах, за Г.-Я. Яусом, із проблемою іншості «між автором і реципієнтом, між минулим текстом і сучасністю реципієнта, між різними культурами» [8, с. 473].

Важливим герменевтичним завданням є виявлення діалогічності розуміння у розмові, «де чужі слова вступають у безпосередні відносини з власними словами» [8, с. 478].

Поворот Шляєрмахера від розуміння тексту до розуміння мови загалом вимагає, уточнює Г.-Р. Яус, герменевтичної діалогічності, «якої бракує ще й сьогодні і яка поряд із розумінням себе у предметі (творі) становить і розуміння себе в іншому». Літературна герменевтика, «яка шукає підхід до розуміння в естетичному досвіді твору мистецтва (у ЯК, а не в ЩО сказано), відповідь на запитання, як іншість іншого може бути розкрита через поетичну мову, може знайти в естетичних працях М. Бахтіна» [там само].

Канадський учений Клайв Томсон, автор статті «Діалогічна поетика Бахтіна», опублікований у збірнику «М.М. Бахтин: Pro et contra», поставив собі за мету «запропонувати певну основу того, що можна назвати «історичною поетикою діалогізму». А в дужках уточнює: зважаючи на те, що діалогічна поетика, пов'язана із творчістю М. Бахтіна, не може мати нічого спільного з ідеалістичними передумовами структуралістської поетики, термін вживатиметься як синонім слова «стратегія» (strategy) [6, с. 312].

Дещо подібну назву має і вміщена у цьому ж збірнику стаття «Діалог історії і поетики» професора Єльського університету (США) Майкла Холквіста, який вважає, що діалогізм «неможливо втиснути у винятково літературознавчі рамки». Водночас учений визнає, що проблеми, які традиційно вважаються літературознавчими, відіграють

у діалогізмі винятково важливу роль. Це, зокрема, «структура оповіді, точка зору, статус автора, вимова, стиль». Закономірне питання, яке виникає у кожного, хто вперше зустрічається з діалогізмом, має звучати, на думку америкаанського вченого, так: «До якого теоретико-методологічного напрямку він належить? ... Чим він відрізняється від інших теорій, які змагаються на величезному базарі ідей?» [6, с. 229].

На ці та подібні запитання, вважає М. Холквіст, доводиться чесно відповідати: «діалогізм не має доступних рецептів інтерпретації». Що стосується бахтінської термінології, то для неї є характерною «уявна простота», тому багатьом здається, що нею легко користуватись, «особливо порівняно із страхітливим методологічним апаратом інших теорій». Між тим, цілком слушно зауважує учений, справжнє опанування бахтінської думки, безумовно, змінить подібні переконання, «але відбудеться це лише з часом і якимись ще не відомими нам шляхами» [6, с. 230].

Слід відзначити: принцип *Pro et contra* стосовно бахтінської концепції діалогу діє і серед представників російської гуманітарної науки. Як вважає філософ Н. Бонецька, «діалог» у Бахтіна – це духовне буття, дух як такий. «Діалог» книги про Достоевського – це радше метафора етичного ставлення, не що інше, як сповідувана ним «моральна філософія, філософія вчинку». І як висновок – «подібне етичне вчення аж ніяк не потребує залучення мови» [6, с. 186]. Між тим, учений В'яч. Іванов вважає учения М. Бахтіна про діалог і висловлювання домінують усієї його наукової творчості, центральним вузловим поняттям, навколо якого згруповуються головні його теми і досягнення. За М. Бахтіним, «діалогічне спілкування – це сфера справжнього життя слова» [2, с. 280].

В'яч. Іванов заслугою М. Бахтіна вбачає у порушенні ще в 20-ті роки ХХ ст. тих ідей, на яких лише зараз зосереджується увага дослідників знакових систем і текстів. Зокрема, М. Бахтін вказував на безпосередній зв'язок дослідження знаків із загальною наукою про ідеології: «**де немає знаку – там немає й ідеології**», «усі продукти ідеалістичної творчості – твори мистецтва, наукові праці, релігійні символи – є матеріальними речами. Особливістю цих речей є те, що вони мають значення, сенс, внутрішню цінність» [4, с. 18].

Дослідження мистецтва в комунікативному аспекті було для М. Бахтіна особливо важливим для з'ясування «форм художнього спілкування під час визначення структур художніх творів» [4, с. 26]. «Без цих своєрідних форм соціального спілкування немає поеми чи оди, немає роману і немає симфонії» [4, 24].

Зупинимось на деяких аспектах теорії літератури, пов'язаних із бахтінською концепцією діалогізму, пам'ятаючи настанову вченого: «діалогізм ширший за діалог» [2, с. 361]. В основі комунікативного підходу М. Бахтіна до літератури як словесного мистецтва було переконання у діалогічній природі самого людського буття: «Жити – це означає брати участь у діалозі: запитувати, вникати, відповідати, погоджуватись» [2, с. 351]. Зауваживши, що у цьому діалозі людина бере участь усім своїм єством, «душею, духом, усім тілом, вчинком», М. Бахтін робить сутнісно важливе уточнення: «Людина вкладає усе себе в слово, і це слово входить у діалогічну тканину людського життя» [там само].

Із діалогічною орієнтацією слова пов'язував учений його особливу *прозаїчну художність*, яка знайшла своє найбільш повне і глибоке вираження у романі. Саме в жанрі роману внутрішня діалогічність слова, вважає учений, стає одним із найсуттєвіших моментів «прозаїчного стилю і піддається тут специфічній художній обробці» [1, с. 97].

Зауваживши у праці «Мова в художній літературі», що діалогічні відносини не варто «абсолютно логізувати» («діалог завжди оркестрований стилями, жаргонами, манерами»), М. Бахтін у матеріалах «З архівних записів до «Проблеми мовленнєвих жанрів» усе ж вдається до класифікації жанрового розмаїття діалогу в романі, визначаючи різновиди побутового діалогу: ділові і професійні діалоги, ідеологічні діалоги, а також внутрішні діалоги різних видів («до себе самого», діалогічні форми розвитку внутрішнього життя, форми обговорення із самим собою, форми діалогічного становлення індивідуальної думки героїв тощо) [2, с. 233].

Дуже важливу рису романіста вчений вбачає у умінні і винахідливості створення діалогічних ситуацій. Цікавим для дослідника М. Бахтіна називає завдання «класифікувати розмаїті форми діалогу Бальзака і охарактеризувати кожну з цих форм» [2, с. 234].

У зв'язку з цим виникає у вченого-мислителя запитання: чи не виходять дослідження взаємовідносин між стилями висловлювання за межі лінгвістики? Чи не засвідчує цього сама природа цих діалогічних відносин? Висновок є вельми симптоматичним: «Літературознавча стилістика тут безпосередньо здійснює стрибок із сфери лінгвістики у сферу естетики» [2, с. 294].

У праці «Проблеми тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках», яка має підзаголовок «Досвід філософського аналізу», М. Бахтін, зауваживши, що будь-який текст має свого автора, «який говорить або пише», визнає можливість різновидів і форм авторства. При цьому уточнює: лінгвістичний аналіз може («у певних межах») відмовитися від авторства. І завершуються ці міркування ученого масштабним методологічним узагальненням: «стенограма гуманітарного мислення – це завжди стенограма *діалогу особливого типу* (виділення наше. – Н.Ш.), складний взаємозв'язок *тексту* (предмет вивчення і обдумування) і обговорюваного *контексту*, в якому реалізується пізнавальна та оцінна думка вченого» [2, с. 310].

Це і є, за М. Бахтіним, зустріч двох текстів, тексту готів і тексту, що створюється, а отже, це і зустріч двох суб'єктів, «двох авторів». Умовою бачення і розуміння автора твору є можливість бачити і розуміти іншу, чужу свідомість, тобто свідомість іншого суб'єкта. При цьому наголошується на специфічній відмінності цих двох процесів: «Під час *пояснювання* – тільки одна свідомість, під час *розуміння* – дві свідомості, два суб'єкти». І уточнюється: оскільки до об'єкта не може бути діалогічного ставлення, пояснення позбавлене діалогічних аспектів – «розуміння певною мірою діалогічне», «діалогічна зустріч двох свідомостей у гуманітарних науках» [2, с. 318].

Таким чином, за М. Бахтіним, діалогічний характер гуманітарного мислення стосується і автора, і дослідника-гуманітарія, який стає учасником діалогу. «Розуміючий неминує стає *«третім»* у діалозі, зауважує учений і уточнює: не у буквальному арифметичному розумінні, адже розуміючих учасників діалогу, окрім «третього», може бути безліч, тоді як діалогічна позиція цього «третього» – принципово особлива: «третій» не є безпосереднім учасником діалогу, проте його *розуміє*» [2, с. 336].

Усяке висловлювання завжди має свого адресата, міркує учений-мислитель, «відповідного розуміння якого автор мовленнєвого твору шукає і передбачає». Це другий (але не в арифметичному сенсі). Проте, крім того другого адресата, автор висловлювання передбачає *нададресата* (третього), «абсолютно справедливе розуміння якого передбачається або у метафізичній даліні, або у далекому історичному часі» [2, с. 337].

До теми третього М. Бахтін звертався у багатьох працях останнього періоду творчості. Завершуючи працю «Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках», учений писав: «кожен діалог відбувається «книби на тлі відповідного розуміння незримо присутнього третього, який стоїть над усіма учасниками діалогу (партнерами)» [2, с. 337]. При цьому уточнюється: цей третій аж ніяк не є чимось містичним чи метамістичним – «це конститутивний момент цілого висловлювання», який у разі уважного аналізу може бути помічений.

«Хто такий *третій*?» – замислюється російський філософ О. Грякалов і допускає: «тема третього є близькою дослідженню «початків і витоків, принципового для філософії і художньої культури питання, актуалізованому ХХ століттям, зводить в одному запитанні (*вопросах*) – але не в одній відповіді – мислителів різних орієнтацій» [6, с. 332].

Отже, у процесі аналізу поняття «*третій*» учені роблять висновок про відсутність у бахтінських працях однозначного тлумачення цього поняття, «оскільки його конкретний сенс визначається контекстуальною інтерпретацією» [6, с. 335].

Дехто з дослідників сутнісний зміст терміна шукає у співставленні його з *нададресатом*, при цьому поняттю третього надається певний негативний відтінок: мовляв, *третій* постає у ролі «замісника безособової монологічної свідомості, тоді як *нададресат* зорієнтований на Абсолютно Другого» [там само].

Так, приміром, культуролог В. Харитонов помічає, що поряд із розумінням *третього* як конструктивного і конститутивного моменту діалогу у бахтінських працях зустрічається «не так позитивне, як радше негативно-зневажливе ставлення» до нього. Світ третього – нейтральний, безособовий, людина в ньому існує як людина взагалі, «а не живі «я», «він», «вона» – це світ, у якому все неминуче деперсоніфікується» [6, с. 300].

Що стосується теорії словесної творчості, то надзвичайно значущою є думка М. Бахтіна про безпосередній зв'язок теми *третього* із самою комунікативною природою слова, яке є міжіндивідуальним, воно не належить одному мовцеві, у нього є свої права на слово, «але вони є і у слухача». «Слово – це драма, в якій беруть участь *трьох* персонажів (це не дует, а тріо)» [2, с. 332].

Проблема третього і діалогічних зв'язків загалом безпосередньо співвідноситься з антропологічною проблематикою. Якщо раніше ми мали можливість спостерігати, цілком слушно міркує польський учений Є. Чаплєєвич, як

філософська антропологія, яка балансує на межі поетики, естетики переходить у філософію творчості, то тут ми бачимо її зустріч із філософією діалогу і філософією слова. «Філософія діалогу є знаменною і власною рисою думки Бахтіна» [7, с. 186]. Слово, як і людина, вважав М. Бахтін, завжди хоче бути почутим, завжди шукає відповідного розуміння, не зупиняючись «на найближчому розумінні», хоче мати відповідь і «знову відповідати на відповідь». Концептуально важливим є висновок Бахтіна-філософа: «Для слова (а отже, й для людини) немає нічого страшнішого, ніж **безвідповідність** (безответность)» [3, с. 323]. Діалог як слухання іншого передбачає присутність *третього*. Тому і тему «пекла» як абсолютної непочутості М. Бахтін порівнює «ні з чим іншим, як з абсолютною відсутністю *третього*» [7, с. 337].

Свою власну тезу – «*третій* і його світ, зорієнтований на *зустріч*» – А. Грякалов аргументує посиланням на думку М. Бахтіна, висловлену в книзі «Проблеми поетики Достоевського»: одна людина, залишена наодинці, не може звести кінці з кінцями «навіть в інтимних сферах свого духовного життя», не може обійтися без іншої свідомості («людина ніколи не знайде всієї повноти тільки в самій собі» [6, 345]).

Неодноразово порушуючи проблему діалогічних відносин, М. Бахтін постійно наголошував: ці відносини є глибоко своєрідними і не можуть бути зведеними ні до містичних, ні до лінгвістичних, ні до психологічних чи до якихось інших – «це особливий тип *сміслових* відносин», членами яких можуть бути тільки *звершені висловлювання*, за якими стоять (і в яких **виражають** себе) реальні чи потенційні мовленнєві суб'єкти, автори цих висловлювань» [2, с. 335].

У записках 1970–1971 років учений-мислитель уточнював: «*сенсом* я називаю *відповіді* на питання. Те, що на жодне питання не відповідає, позбавлене сенсу» [3, с. 369].

У своїй останній праці «До методології гуманітарних наук», зауваживши властиву структуралістам «послідовну формалізацію і деперсоніфікацію» («В структуралізмі тільки один суб'єкт – суб'єкт самого дослідника»), М. Бахтін писав: «Я ж у всьому чую *голоси* і діалогічні відносини між ними» [3, с. 393]. Як цілком слушно зауважив Є. Чаплєєвич, «бахтінська концепція гуманітарних наук і гуманітарного мислення передбачає відмінний спосіб підходу і стиль мислення, характерною рисою яких є діалог як спосіб буття людини у світі й серед інших людей, а зокрема – як спосіб пізнання гуманістичної, повної сенсів, дійсності» [7, с. 191].

Література

1. Бахтин М.М. Слово о романе / М.М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М. : Худ. лит.-ра, 1975. – С. 6–72.
2. Бахтин М.М. Собрание сочинений : в 7 т. Работы 1940-х – начала 1960-х годов. Т. 5. / М.М. Бахтин. – М. : Русские словари, 1997. – 731 с.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М. : Искусство, 1996. – 424 с.
4. Медведев П.Н. (М.М. Бахтин). Формальный метод в литературоведении. Краткое введение в социологическую поэтику (Серия «Бахтин под маской») / П.Н. Медведев. – М. : Лабиринт, 2003. – 192 с.
5. М.М. Бахтин: Pro et contra. Личность и творчество М.М. Бахтина в оценке русской и мировой гуманитарной мысли. Антология. Т. I. – СПб. : ОХГИ, 2001. – 546 с.
6. М.М. Бахтин: Pro et contra. Личность и творчество М.М. Бахтина в оценке русской и мировой гуманитарной мысли. Антология. Т. II. – СПб. : ОХГИ, 2002. – 552 с.
7. Чаплєєвич Є. Діалогічне мислення Михайла Бахтіна / Є. Чаплєєвич // Література. Теорія. Методологія. – К. : ВД «Киево-Могилянська академія», 2006. – С. 176–196.
8. Яус Г.-Р. Досвід естетичного сприйняття і літературна герменевтика / Ганс-Роберт Яус ; пер. з нім. Р. Свято і П. Тарашука. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2011. – 624 с.
9. Яус Г.-Р. К проблеме диалогического понимания / Ганс-Роберт Яус // Бахтинский сборник. Вып. 3. – М. : Лабиринт, 1997. – 399 с.
10. Яус Г.-Р. Естетичний досвід і літературна герменевтика / Ганс-Роберт Яус ; пер. Ю. Прохаська // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. [за ред. М. Зубрицької]. – Л. : Літопис, 2002. – С. 368–403.